

Мирчета Вемић¹

ЦВИЈИЋ И КАРТОГРАФИЈА

Увод

Цвијић је на географију и картографију гледао као на два образа једног истог лица, једне исте суштине. Инсистирао је на њиховој тесној повезаности, као у време Птолемеја, када је географија имала картографску дефиницију.² Зато је Цвијић, као познавалац географије и картографије, изрекао врло неповољан суд о „слабој вредности”, „рђавој изradi” и „великом броју лоших карата” Балканског полуострва са краја XIX века. Разлоге за то свео је „на оскудицу поузданије техничке спреме, и то у прибирању картографских података и у техничкој изradi карте, али и на недовољан број података”. Био је против оних карата „којима је разлог постанка шпекулација”, које „у сврси својој садрже узроке рђаве изrade”, а залагао се за изradу географски верних и прецизних, тј. научно заснованих карата, „које би давале тачну слику пластике земљишта” и које би имале „истинску вредност” и „кретале унапред картографију Србије” (Цвијић Ј., 1889).

Још увек није закључена библиографска листа Цвијићевих картографских радова, иако је пуно писано о Цвијићу и још увек има шта да се пише. Постоји само пар радова директно посвећених његовој картографији и активностима везаним за њу. Многи биографи и оцењивачи Цвијићевог рада само су успутно третирали његове карте и атласе, као додаток или прилог, а не као још једну линију, дупли колосек географског научног стваралаштва, односно, како би рекао Вук, то исто, али само мало другачије.

Мада се карте цртају преко 5.000 година, у историји картографије постоје године које се сматрају преломним и важним за њен развој, посебно за развој њене научне компоненте (јер, картографија се развијала и као уметност и као техника). Сматра се да је картографији науч-

¹ Др Мирчета Вемић, научни сарадник, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд.

² „Географија је линијски приказ свих данас познатих делова Земље, са свим оним што се на њој налази ... Она показује положај и обресе уз помоћ линија и знакова ... Што нам све уз помоћ математике омогућава, да целу Земљу прикажемо тако прегледно, као што можемо посматрати небески свод у његовом окретању изнад нас” (Салищев. К., 1982).

ност призната њеним уласком у Париску академију наука 1666. године, Берлинску 1700. године, Петровградску 1724. године итд. (Радошевић Н., 1974). Може се рећи да је у Српску академију наука картографија ушла тек изразом и издавањем два позната Цвијићева атласа 1902. године, као и изласком његових других засебних карата и карата у прилогу књига.

Цвијићевим картама и атласима се веровало јер су засноване на јединственој географско-картографској научној методологији, и оне данас имају онолику научну вредност колико је темељно и трајно Цвијићево укупно научно дело. Иако из различитих области, све његове карте рађене су са оригиналним смислом и препознатљивим стилем. Доста су изједначене по степену захвата картиране садржине и квалитету израде. Територијално оне се највише односе на Србију, Црну Гору, Југославију и Балканско полуострво. Једна од њих, посебно знана, израђена је у јесен 1914. године, са означеним границама будуће југословенске државе, и имала је значајну историјску улогу за народе Балкана.³ Цвијићеве карте биле су угледни примерци и узорци другим научницима и картографима, савременицима, следбеницима и ученицима. Међу њима су Стеван Бошковић, Драгутин Дероко, Радоје Дединац, Јевто Дедијер и многим други. Неке су карте чак копиране, односно плагиране. Цвијић је имао и свога картографског цртача, Антонија Лазића, најближег сарадника и личног пријатеља.

Поред научног доприноса и утицаја које је остварио својим непосредним картографским радовима, Цвијић је, као поштовани научник и професор, имао битан утицај и на друге научне и стручне установе тога времена које су се бавиле картографским радом. Међу њима је било и Географско одељење Главног генералштаба Српске војске, које је при крају XIX века извршило први топографски преглед Србије и урадило једну специјалну и две генералне карте. Прву оцену и критику на те карте изрекао је и написао Јован Цвијић.

Цвијићеве карте и атласи

У такозваној „Цвијићевој књизи”, објављеној 1927. године поводом његове смрти, Боривоје Ж. Милојевић навео је 22 наслова књига,

³ Нажалост те карте, нема у нашим архивама, а за њу се у лето 2001. године интересовао и амерички историчар географије Џефри Мартин, приликом његове посете Београду.

атласа и карата које је сматрао најглавнијим његовим радовима објављеним на нашем језику. Међу њима су три посебне карате и два атласа. Поред тога, уз наслове осталих радова наведен је и већи број карата у прилогу тих дела, ван текста и у тексту. С обзиром да се ради о пажљивом избору Милојевића, из ове књиге ћемо навести само картографске радове, а то су:

- *Геолошки Атлас Македоније и Старе Србије*. Осам листова са геолошким картом Македоније и Старе Србије, тектонским картама и геолошким профилима, Београд 1902. Издање Срп. Краљ. Академије Наука.
- *Језера Македоније, Старе Србије и Епира*. Десет карата, Београд 1902. Издање Срп. Краљ. Академије Наука.
- *Карта Србије и Црне Горе*. Размера 1:750.000. Прво издање 1897. год., друго 1898. и треће 1911. године, Беч.
- *Карта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Размера 1:500.000. Издање ћирилицом и латиницом, 1922. године, Беч.
- *Карта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Размера 1:1200.000. Издање ћирилицом и латиницом, 1922. године, Беч.

Милојевић је навео и карте у прилогу књига у следећим радовима: *Трагови старих глечера на Рили*, једна карта; *Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе*, девет карата; *Ледено доба у Проклетијама и околним планинама*, издање из 1921, једна карта; *Језерска пластика Шумадије*, три карте; *Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалије, Епиру и северној Албанији*, двадесет четири географске и геолошке карте изван текста; *Геоморфологија 1*, дванаест карата изван текста, и *Геоморфологија 2*, пет карата изван текста (Милојевић Ж. Б., 1927).

Без сувишног улажења у квантификацију обима најглавнијих Цвијићевих дела може се уочити да она представљају једну четвртину наведене библиографије, баш као што је и сам Цвијић уредио, по сродности у четири групе, *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву* за године 1892-1905. Занимљив је редослед приказа група: „у првој су реферати о *картама и картографској литератури*, у другој извештаји о делима из *антропогеографије и историјске географије*, у трећој су приказани *путписи* који се тичу земаља Балканског полуострва, а у четвртој се разматрају дела и расправе из *физичке географије*, затим *фитогеографске радње* и неке расправе геолошке и метеоролошке садржине, које имају и географског интереса” (Цвијић Ј., 1892-1905).

Оваква четворна подела географске литературе, где је на првом месту картографија а на четвртом физичка географија, показује колики је значај Цвијић придавао картографским радовима. Никада после

Цвијића његови следбеници нису направили исто, па чак ни када су анализирали његово научно наслеђе. Анализе су обично почињале обрнуто, од физичке географије, а до картографије се често није ни стизало. Можда у томе и леже разлози заостајања наше географске картографије после Цвијића. Исте године, 1897, Цвијић је у Бечу и Београду објавио своје прве две карте, обе у боји, што показује његово живо интересовање за израду конкретних карата. У Бечу је штампао општегеографску *Карту Србије и Црне Горе 1:750 000*, а у Београду тематску – *Планина Рила у Бугарској 1:150 000* (ову последњу у прилогу поменуте студије *Трагови старих глечера на Рили*).

У години објављивања два велика тематска атласа у Академији наука (1902) Цвијић се спремао да формира Картографско одељење у Географском заводу Велике школе, како пише у дневнику његове супруге Љубице. Када је био позван да прими катедру на Универзитету у Прагу, „на тај позив поред осталог одговорио је да у Београду има извесних обавеза,” а „те су обавезе научне природе. То је на првом месту уређење картографског одељења у Географском Заводу Велике Школе, затим два велика посла у Академији Наука. Наиме, Академија је поднела велике трошкове да израдим географско и геолошко дело о централним деловима Б. П - а, ја ћу с тим радом бити за годину дана потпуно готов...” (Цвијић Љ., 1991).

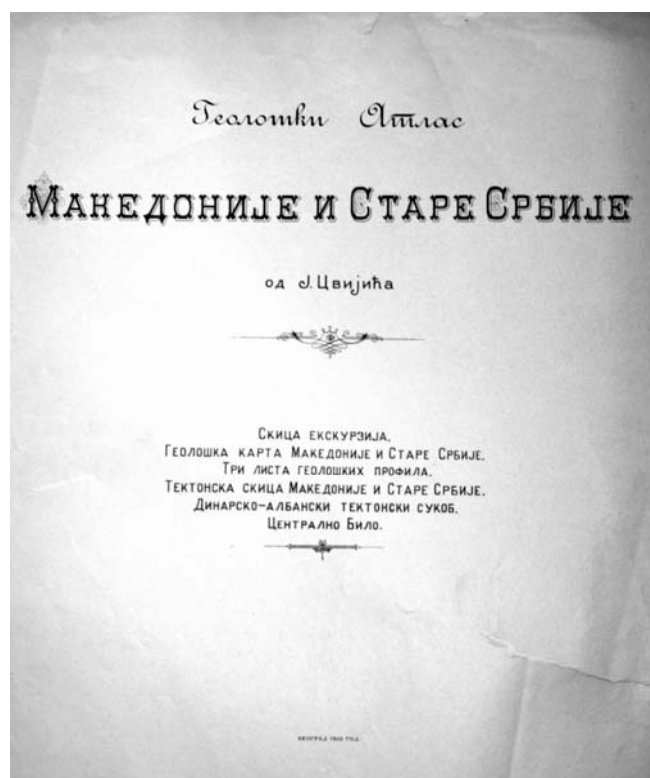
Шири библиографија Цвијићевих радова сачињена је поводом стогодишњице његовог рођења, и ту су у седмом од укупно осам одељка разврстани радови из области методике, картографије, картометрије и библиографије. У овом заједничком попису наведене су само три карте и три рада из картометрије, док су два атласа и остале карте разврстане према њиховој тематици, тако да се обим Цвијићеве картографије из ње не може сагледати (Библиографија радова Јована Цвијића, 1970).

До сада најдужи списак Цвијићевих карата и атласа сачинили су Драгутин Петровић и Драгица Живковић, и он броји 56 наслова, од којих су 22 на страним језицима, немачком и француском, јер су поред Београда карте штампане и у Бечу и Паризу. Изузев пет црно-белих све остале су у боји. Када се овом броју наслова додају атласни листови, на којима се опет налази најмање по једна карта, онда укупан број Цвијићевих карата прелази 70. Ови аутори поделили су побројане карте и атласе на геоморфолошке, геолошке и тектонске, етнографске, остале тематске карте и опште географске карте (Петровић Д. и Живковић Д., 1985).

Поред засебних карата, изван текста, постоји и велики број оних које се налазе у тексту Цвијићевих књига, заједно са фотографијама и другим графикацијама. Од свих књига најбогатије визуелним илустраци-

јама су Геоморфологија И и ИИ, које је у том погледу анализирао Љубинко Сретеновић. Он је нашао да се у њима налази 136 карата, 120 скица и планова, 257 панорамских цртежа, 207 профила, 25 блок-дијаграма, 26 вињета, 142 фотографије, све укупно 913 геоиконичних приказа (Сретеновић Љ., 1985).

Управо оно што у географско-картографском погледу није постојало за Балканско полуострво у последњој четвртини XIX века, било је потпуно у првој половини XX века, а урађено је чак и више од очекиваног, и то само захваљујући Јовану Цвијићу и његовим сарадницима. Такву констатацију написао је Милисав Лутовац, поводом стогодишњице његовог рођења: „...Захваљујући њему и његовој школи, Балканско полуострво је најпроученија област света. Страни научници су му одали достојно признање. Једни га сматрају за великог географа, други за геолога, трећи за социолога, четврти за етнографа, а сви скупа за објективног и великог научника...” (Лутовац М, 1968).

Слика 1. – Смањени изглед насловне стране Цвијићевог Геолошког атласа Македоније и Старе Србије

Коначну картографску библиографију Јована Цвијића можда ћемо добити тек у наредом периоду, када буду завршена историографско-картографска истраживања Народне библиотеке Србије, чији истраживачи сматрају да је Цвијићева картографија много шира од досада пронађеног, под претпоставком да оно чега нема у нашим библиотекама и архивима постоји у иностранству. Општи интерес би био да се том раду посвети потребна пажња, време и средства.

Цвијићева картографска методологија

Картографско дело Јована Цвијића управо најочигледније говори о његовој методологији научног истраживања. Довољно је погледати како изгледају кључеви или легенде његових карата, атласа, планова и скица – природног или антропогеографског карактера – и уверити се у целовитост и свестраност Цвијићевог проблемског и системског приступа предмету географске науке, његовој просторној концептуализацији и метрији у поступку картирања, као и у стварању општих или посебних картографских модела на основу проведених теренских и других истраживања.

Карте, скице, дијаграме, профиле, и сл. вешто је користио Цвијић као опробану методолошку мрежу за обухватање и схватање менталних просторних слика, као и за њихово непосредно бележење (цртање), преношење и архивирање за будућност. Указивао је на оскудицу техничке спреме, али више на недостатак података и на потребу њиховог студинозног прикупљања. Међутим, истраживачка аналитичност и синтетичност, коју прати развијеност и слојевитост картографских приказа, показују научничку инвентивност и оригиналност и његов особен стил картирања. По стилу, Цвијићеве карте већ на први поглед могу се издвојити из картографије тога времена.

Како наводи Андрија Б. Стојковић, „Цвијићеви епистемолошко-гносеолошки и логичко-методолошки погледи веома су значајни јер нису плод књишке лектире, већ истраживачког искуства врхунског научника у више области природних и друштвених наука” (Стојковић А., 1982).

То се најбоље показује на примеру његовог излагања на Конгресу италијанских географа у Срђу, 1907. године, где он показује своју картографску методологију. Тај рад насловио је „*Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског полуострва*”. Ту он истиче нужност повезивања принципа истраживања заснованих на предметној области, у овом случају етнографији, са методама картографске израде. На основу

тих принципа он је предложио начин етнографског картирања нов у односу на уобичајене тога времена, и држећи их се, израдио је карту под наведеним насловом 1913. године.

Управо та непосредна повезаност фундаменталног географског предмета истраживања и картографских метода уродила је разноврсним географско-картографским и другим геоиконичким радовима, али се она не може узети као готов шаблон за копирање, него као жив и подстицајан пример оригиналног стваралаштва, који и данас инспирише.

Чини се да после Цвијића до данашњих дана ниједан географ појединачно, а можда ни сви заједно, па чак ни географске институције, изузев Војногеографског института, нису урадили толико разноврсних карата колико је још у оно време успео да уради Цвијић.

Цвијићева картографска критика и историографија

У доба Цвијићевог школовања у гимназији и на Великој школи започиње први топографски премер Србије, какав се у исто време изводио у суседној Аустро–Угарској (по други пут) и Немачкој. На том премеру су радили официри Географског одељења, како је било уобичајено свуда у Европи. На основу њега урађена је једна специјална карта размере 1:75.000 и две прегледне, размере 1:200.000 и 1:250.000. Сем војног, тај премер имао је и шири друштвени значај.

Млада српска држава у то време је зарад свога убрзаног економског развоја и политичких, културних, и других прилика одлучила да пошаље неке од свршених ученике Велике школе на специјализацију у иностранство. Очекивало се да они при повратку у земљу научно прате и усмеравају њен развој. Када је и Цвијић 1889. године послат у Беч, он је у Министарству просвете потписао обавезу о томе шта ће слушати на Универзитету у Бечу, која гласи: „Питомац за географију се обавезује да ће у свом учењу обратити пажњу понајпре на физичку географију и картографску географију, а осим тога, по могућству, и на политичку, административну, статистичку и историјску географију” (Чубриловић В., 1991).

Текст обавезе показује са каквим су интересом власти тога времена слали студенте на продужене студије географије – првенство су имале физичка географија и картографија. Цвијић је очигледно разумео такву потребу и био свестан значаја масовног топографског премера. По одбрањеном докторату из физичке географије, по повратку у Београд, 1893. године одмах је почео да уређује *Преглед географске литературе о Балканском полуострву*, а у њему, како се да видети, на прво

место ставио је *карте и картографску литературу*.

У Прегледу, али и раније, у часопису Кола из 1889. године, он се, као школован стручњак, професор и научник, одмах јавио са првим оценама и критикама тог Првог топографског премера, док се овај још изводио на терену и цртале се карте. Он је тада објавио да су изашле 34 секције, и да ће их бити 94, описао њихов изглед у пет боја са еквидистанцијом од 50 метара. Он је поредио две секције те карте са стањем на терену и описао нађене нетачности и грешке, али је и закључио:

„Ми смо детаљније разматрали само две секције ове карте, а јамачно ће и у осталим бити ситнијих топографских погрешака и нетачних назива. *Али је ипак карта нашег генералштаба према досадашњој картографији врло велики напредак; њом је много даље одведена картографија Србије*. Само се она никако не сме оставити на овом месту...”

„Осим тога, ова карта износи велико богатство наших топографских назива и даје обилате лексичке грађе. Вредело би изградити топографски речник њен, којим би многим олакшао посао при употреби ове карте.”

„Много би вредело да министарство просвете наручи редукцију ове карте за основне и средње школе место досадашњих карата...” (Цвијић Ј., 1889).

Међутим, те у закључку „ситне топографске погрешке” у разради не изгледају тако ситне, па је Цвијић поново скренуо пажњу на њих у Прегледу за 1894. годину, по завршетку свих 94 листа карте. Ту децидно стоји: „*Висине и терен, представљени изохипсама, нису на специјалној карти поуздани ... једнакост у представљању географских објеката није тачно изведена у специјалној карти ... Има доста погрешно записаних имена (види поменути реферат у Колу)*, а ја бих могао сада направити велики списак таквих имена...” (Цвијић Ј., 1894).

За генералну карту 1:200 000 дао је оштрију критику, и то на следећи начин:

„Мени није јасно, да је било потребно издавати овакву генералну карту, која није ништа друго, до замрљана специјална карта. При изради генералне карте ваљало је збиља генералисати, уочити оне планинске венце и мање планине, које су карактеристичне у орографији Србије, и од њих онолико унети, колико размер карте допушта...” (Цвијић Ј., 1894).

Јосиф Симоновић, тадашњи начелник Географског одељења, уз одобрење начелника Главног ђенералштаба одговорио је на ове јавно изречене оцене Јована Цвијића. Он пре свега наводи да се ради о *привременом* издању карте, а затим брани тачност висинског премера ре-

љефа, и детаљно описује метод мерења, који је вршен анероидима, па по тим питањима закључује:

„Неоправдан је приговор г. Д-ра Јована Цвијића, да је висинских кота за повлачење изохипса на карти често мало... стога, што су на карти означене само оне котиране тачке, које су топографу служиле као оријентацијске и стајне тачке... Котираних тачака све три категорије, било је на свакој секцији 700-1000, према сложености рељефа, према разгранатости хидрографске мреже, према насељености и путној мрежи и т. п.” (Симоновић Ј., 1896). Приговор на неједнакост престављања хидрографске мреже и нетачност назива делимично су прихваћени до провере на терену, уз напомену да су називи на карти „црпени на лицу места” (Симоновић Ј., 1896).

Што се тиче Генералне карте Србије 1:200 000, дат је одговор у писму, али је врло брзо урађена нова, много боље и лепша генерална карта у размери 1:2500 000, док речник топонима ни до данас није урађен. Наведена преписка настављена је и после датог одговора. Цвијић је критиковао олако преузета решења, примењена ван земље, и поред осталог написао је:

„Непријатно ми је што је карта нашег генералштаба незгодног размера 1:75.000; познато је, како је с тим размером тешко изводити редукције у округлим бројевима (на пр. карту размера 1:200.000) или преобраћати дужине из природе на такав размер и обрнуто; зна се, да је на аустријским картама тај размер само резултат компромиса између присталица размера јужнонемачких (1:50.000) и карата немачког царства (1:100.000)” (Цвијић Ј., 1895-97).

Из ове преписке могу се видети разлике два мишљења у картографији, која су се тада формирала и код нас – то су с једне стране научно, а с друге инжењерско мишљење. Та подела је донекле и данас присутна међу нашим картографима. Права је штета што Преглед географске литературе о Балканском полуострву није и даље излазио, јер се показао да је снагом својих критичких оцена, бар што се картографије тиче, био веома утицајан часопис. А ту су и резултати:

У нашој картографији никада више није поновљен размер 1:75.000. Један број официра послат је на дуже школовање у иностранство, а међу њима и будући начелник Географског одељења Стеван Бошковић. Коначно, и сам Јосиф Симоновић почео је да објављује приказе карата у Прегледу географске литературе о Балканском полуострву.

У светлу приказа наведених карата Географског одељења, а због ширег контекста представљања осталих картографских радова о Балканском полуострву, аустријских, бугарских, турских, руских, немачких итд., Цвијић је дао сажет преглед развоја картографије у

Србији. Тај преглед је општеприхваћен и ушао је у уџбеничку картографску литературу. Он је навео четири претпериода до самосталног премера и израде првих вишелисних карата у Србији. То је сматрао историографијом картографије.

У ново доба ушла је инжењерска картографија, и она је имала релативно континуиран развој. Научна картографија коју је развијао Јован Цвијић имала је нажалост и великих хендикепа. Од четири најближа његова сарадника који су рано умрли или погинули у ратовима двојица су картографи: Радоје Дединац и Јевто Дедијер. После смрти Цвијићеве смањило се и интерес за његов научни рад, посебно у новом времену, у новој великој држави. Економски и политички услови били су другачији од оних када је држава упућивала свршене ученике Велике школе на специјализацију у иностранство.

Међутим, ако бисмо све познате и наведене Цвијићеве карте сабрали, односно извршили њихову синтезу, и уредили их по тематичи, размери, прегледности, итд., а при том узели у обзир Цвијићеве научне циљеве, територију картирања, разноврсност садржаја, полиразмерност приказа, структуре легенди, друштвено-политичку намену и сл., добили бисмо један занимљив, богат, комплексан, са пуним смислом и стилем, условно говорећи, *Велики атлас Балканског полуострва*.

Могло се очекивати да тако нешто уради и сам Цвијић, да је живео, јер је управо то било време када се у Европи завршавају свеобухватна и комплексна картирања и сазрева идеја израде националних атласа. Жеља за специјализацијом у географским и сродним наукама раздвојила је Цвијићеве ученике, али ни до данас није урађен значајнији број карата нити атласа по тим областима. Најдаље су отишли геолози, који су израдили Основну геолошку карту 1:100.000, више прегледних карата 1:500.000 и атласних карата. Поред геолошких карата урађена је Педолошка карта 1:50.000, затим Основна и Прегледна геоморфолошка карта, (Основна још није штампана). Израђена су два климатолошка, један спелеолошки и неколико планерских атласа. Тек деведесетих година прошлог века урађено је двадесетак прегледних карата становништва. Постоји и мањи број карата из других области.

Ипак, потреба израде великог комплексног атласа земље, који се у картографској литератури дефинише као национални атлас, била је сазрела уочи Другог светског рата, када је 2. децембра 1940. године у Академији наука организован Одбор у саставу М. Миланковић, А. Билимоновић, В. В. Мишковић и Ст. Бошковић. Одбор је требало да „проучи питање југословенског атласа” (Годишњак СКА, 1941).

После Другог светског рата само је Ст. Бошковић настојао да припреми подлогу за такав атлас, али је од свега тога материјала успео

да објавио једну општегеографску карту размере 1:500 000. Сада, после више од 60 година вакуума и лошег материјалног стања у науци, тешко је покренути ширу активност на изради Националног атласа. Но воље има и улажу се напори да до тога дође. У картографском одељењу Географског института „Јован Цвијић” САНУ пре неколико година започета је израда Дигиталне карте 1:500.000, на коју се може наслонити и сва друга тематска и атласна картографија, и која може послужити као основа за израду Националног атласа.

Литература

- Јован Цвијић (1889): *Карта Србије. Размер 1:75 000. Издаје географско одељење српског ђенералштаба*, у 19. и 20. броју „Кола”, у књ. Јосип Симоновић (1896): *Први топографски премер краљевине Србије*, Издање уредништва ратника, Београд.
- Јован Цвијић (1892-1905): *Преглед географске литературе о Балканском Полуострву*, Београд.
- Јосиф Симоновић (1896): *Први топографски премер Краљевине Србије*, Издање уредништва ратника, Београд.
- Јован Цвијић (1907): *Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског полуострва*, у књ. Јован Цвијић: *Сабрана дела*, књига 1. (1991), САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, НИРО „Књижевне новине” Београд.
- Боривоје Ж. Милојевић (1927): *Јован Цвијић*, у књ. Цвијићева књига, Српска књижевна задруга, Коло XXX, бр. 201, Београд.
- Љубица Цвијић: *Дневник*, у књ. Јован Цвијић: *Сабрана дела*, књига 1. (1991), САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, НИРО „Књижевне новине”, Београд.
- Српска Краљевска Академија (1941): *Годишњак, Л 1940*, Београд.
- Милисав В. Лутовац (1968): *Јован Цвијић – научни истраживач и учитељ научног рада*, у књ. Цвијићев зборник у спомен 100 годишњице његовог рођења, САНУ, Одељење природно-математичких наука, Београд.
- Библиографија радова Јована Цвијића* (1970): у књ. Споменица посвећена стогодишњици рођења Јована Цвијића, САНУ, посебна издања, књ. ЦДХХХВИИ, споменица, књ. 45, Београд.
- Никола Радошевић (1974): *Преглед развитка картографије у свету*, у књ. Картографија, Војногеографски институт, Београд.
- Константин Алексејевич Салишчев(1982): *Картографија*, Высшая школа, Москва.

- Андрија Б. Стојковић (1982): *Јован Цвијић о проблемима „научног духа и научне методе“*, у књ. Научно дело Јована Цвијића, САНУ, научни скупови, књ. ХИ, Председништво, књ. 2, Београд.
- Љубинко Сретеновић (1985): *Удео илустрација у Цвијићевим радовима*, у књ. Развитак и примена географске науке у Србији за протеклих девет деценија, ПМФ, Одсек за Географију и Просторно планирање, Београд.
- Драгутин Петровић и Драгица Живковић (1985): *Цвијићев допринос развоју тематске картографије*, у књ. Зборник радова, ХХ свеска, ПМФ, Институт за географију, Београд.
- Васа Чубриловић (1991): *Живот и рад Јована Цвијића*, у књ. Јован Цвијић: Сабрана дела, књига 1. САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, НИРО „Књижевне новине“, Београд.